
ДО ПИТАНЬ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. А. Бачинська

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

(за матеріалами “Первой Всеобщей переписи населения
Российской империи” 1897 р.)

Історичний розвиток Південної Бессарабії містив чимало подій, пов'язаних із кардинальною зміною складу населення. Питання формування складу і господарських занять населення цього регіону у ХІХ ст. комплексно майже не вивчалися. У наявних дослідженнях, збірках документів і статистичних відомостях в основному приділялась значна увага загальній політичній та соціально-економічній характеристиці історії Бессарабії, головним тенденціям заселення краю у ХVІІІ-ХІХ століттях, демографічним аспектам розвитку окремих регіонів або етнічних груп [1].

Незважаючи на існуючий історіографічний досвід, залишаються відкритими чи дискусійними моменти соціальної структури та розшарування, етнічного складу населення, форм і шляхів його формування. Значною мірою така ситуація пов'язана зі станом джерельної бази — вона надзвичайно обмежена та різномірна. Однак матеріали “Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.” дають можливість охарактеризувати і проаналізувати соціальну структуру та економічне становище населення Південної Бессарабії не лише наприкінці ХІХ ст., а протягом всієї другої половини ХІХ ст., навіть враховуючи той факт, що частина території Південної Бессарабії з 1856 до 1878 рр. перебувала в складі Молдавського князівства і Румунського королівства.

Досліджуваний нами район відрізнявся специфічними умовами економічного і соціального характеру, які справили помітний вплив на тенденції в соціальному розшаруванні: велика питома вага в земельному фонді державного землеволодіння і порівняно висока земельна забезпеченість селян, не такий важкий ґніт, як в інших

країнах, полегшував нагромадження багатств, появу економічно сильних сільських господарств.

Соціальне розшарування селянства на Придунайських землях бере свій початок з кінця XVIII ст. Дані про майно переселенців, що влаштувалися на казенних землях у першій третині XIX ст., фрагментарні, але дозволяють стверджувати, що цей процес уже тоді мав місце. Великі труднощі очікували тут на селян-утікачів, які приходили з різних губерній Росії й України, з центральних і північних повітів і міст самої Бессарабії. Перебуваючи у безправному становищі, вони одержували землі у землевласників на важких умовах. Боячись арешту, повернення на “колишнє місце проживання”, утікачі не могли довго затримуватися в одному господарстві, обзаводитися нерухомим майном, а кочували по селах і селищах, часто працюючи “за харчі” і нехитрий притулок.

Протягом 40 — 60-х років XIX ст. збільшилися оброчна подать, суспільний збір, мирські збори, земські податки, з’явилися додаткові побори і штрафи, що, безумовно, звужувало можливості нагромадження грошей у господарствах селян. Наприклад, у населених пунктах державних селян за ці десятиліття грошові збори збільшились на 40%, а повинності — у 10–12 разів (у грошовому вираженні) [2].

Станові обмеження в ремісничій і промисловій сфері змушували селян спрямовувати свої зусилля на поєднання землеробства з дрібним сільським торгом, відкупами повинностей, різними підрядами. Заможні селяни відкуповували общинні повинності — підводну, етапну, утримання річкових переправ, мостів, були посередниками на судноплавно-сплавних роботах, привласнюючи таким чином частину заробітку відхідників. З’являлися селяни, які вели багатогалузеве товарне виробництво, володіли млинами, різними майстернями й утримували крамниці. При цьому спостерігалася певна стійкість і сімейна спадковість таких господарств. Так, у селі Талмази Аккерманського повіту таким можна назвати господарство братів Журавських. Брати мали ділянку землі площею в 59 десятин з багатими рибними ловами і лісом, до 1850-х років орендували рибальські угіддя на Дністрі довжиною в 10 верст. У 60-х роках вони володіли великими площами виноградників, чотирма винними крамницями в Талмазах і Молдавці, відкуповували підводну повинність. Одночасно знаходилися на сільських “виборних” поса-

дах: один — збирач податків, інший — сільський старшина. У селі Ташлик М. Бессараб до середини 50-х років володів наступною власністю: вітряком, будинком з кам'яними коморами і льохами, фруктовим садом, трьома парами волів і 3 коровами, 4 конями, 165 вівцями, великими запасами сіна і хліба, мав 1025 крб. сріблом готівкою. Відкуповував підводну повинність у своєму селі.

Слід зазначити, що розвиток товарно-грошових відносин, який руйнував станові перегородки між розрядами селянства, супроводжувався посиленням мобільності населення. Промисловій діяльності селян сприяли природно-географічні фактори в Придунайському регіоні: великі запаси повареної солі в лиманах приморської смуги і великі рибні тоні в пониззях Дністра і Дунаю, на узмор'ї й озерах. В окремих селах селяни поривали із сільським господарством і займалися лише солевидобутком. До середини 1840-х років діяла велика група солепромисловців із селян. У селищах державних селян, колоніях і станицях нараховувалося 69 підрядчиків, які сформували 82 артілі і зобов'язалися добувати 2280000 пудів солі.

Казенні рибні заводи на Дунаї, на берегах Чорного моря й у Дністровському лимані використовували великі відкупники-купці. Дрібними субарендаторами в них були городяни Ізмаїла, Кілії, Рені й Аккермана і селяни прибережних сіл (Галілешти, Жебріяни, Кислиці й ін.). Тільки селяни села Вилкового до початку 40-х років, здебільшого, спеціалізувалися на рибальстві і первинній обробці улову. Вилкове було наділене земельними угіддями, як і інші казенні селища, але сільськогосподарське виробництво у них знаходилося на другому плані. У 1841 р. селяни відмовилися від польового фонду замість нових площ рибних заводей у дельті Дунаю. Так, господарство Семена Тарана у Вилковому може бути прикладом великого хліборобсько-промислового. Це був великий орендар землі і рибалка-торговець. Наприкінці 30-х років він виділив своєму сину наступне майно: будинок з усіма господарськими будівлями, 6 пар волів, 3 коні, 4 корови з телятами, плуг, борони, необхідну кількість хліба і 6 рибальських човнів зі снастями. Не менше майно залишене було іншому сину, та й у себе зберіг (до 1850 р.) багато рогатої худоби, млин, ліс, рибні заводи і 10 човнів.

Сільські громади розпоряджалися хоч меншими, але великими і багатими заводами в нижній течії Дністра і на деяких приморсь-

ких озерах, які, як “оброчні статті”, на 1-3 роки віддавали в оренду з торгів.

Серед досліджуваних категорій селянства півдня області до 50-х років вже утворилася група дрібних дворів, що мали житла, ділянки, використовувати які вони були не спроможні. Їхні збіднілі господарства знаходилися в запустінні. Вони майже не виробляли товарної продукції, а їх власниками були “більше наймані робітники, ніж хазяїни-хлібороби”[3]. Головні причини, що призводили до зuboжіння селян, полягали у відсталості сільськогосподарської техніки, нестачі тяглової худоби і коштів на обзаведення землеробським інвентарем, у податковому гніті. До числа другорядних факторів, що змушували селян займатися відходництвом, належали труднощі приватного характеру — утрата працездатних членів родини, неврожаї, різке скорочення родинного бюджету через одночасні великі витрати тощо. Типовим представником сільського пролетаріату на півдні області, як і в інших її зонах, був бідняк із земельною ділянкою, з незначним господарством, яке не забезпечувало йому існування без роботи на стороні.

За нестачі працездатних членів родини робочу силу наймали не лише заможні, але іноді середняки і бідні селяни. Господарство придунайських земель постійно мало потребу у відхідниках, в тому числі через великий обсяг трудомістких операцій, що виконувалися переважно вручну.

Відходництво мало два головні напрямки — землеробське і промислове. Меншою мірою воно одержало розвиток у каменоломнях, на транспортних роботах, промислових підприємствах. Була поширена “бродяча робота” різних ремісничо-промислових артілей — будівельних, бондарних, лісорубних.

Сезонні і річні найми мали свої особливості: за кваліфікацією довгострокові батраки перевершували поденщиків, тому роботодавці, залучаючи їх у господарства, намагалися оселити у спеціально побудованих приміщеннях. Ця категорія робітників набиралася переважно із селян і міщан, близько знайомих зі специфікою галузей сільського господарства (виноградарство, садівництво, молочне вівчарство тощо).

За офіційною статистикою кількість відхідників (особливо із середовища бідняків) важко визначити. Та й поняття “відхідник” тлумачилося по-різному. Так, у 1862 р. Аккерманське окружне управ-

ління повідомляло в комітет з управління земських повинностей: “Із селян найманих слугжителів в інші місця немає, а якщо між ними і служать з бідних, то таких у селищах дуже мало і не більш як у кожному від 2 до 5 чоловік”, тобто на 56 селищ приходилося 112 — 280 батраків. Вже в наступному році Палата державного майна у повідомленні міністру державного майна про кількість “зовсім бідних” по казенних селищах писала, що там нараховувалося “бездомних”, які не мали землі, житла і “задовольнялися заробітками від найму”, до 2100 осіб чоловічої статі. Це були “безписемні” та по паспортах, яких відлучалося щорічно від 1000 до 1300 чоловік. Крім того, декілька тисяч селян Аккерманського повіту йшло щорічно в 30 — 40-х роках на соляні промисли [4], тобто число відхідників досягало багатьох тисяч чоловік. Із середовища відхідників поступово сформувався прошарок “потомствених батраків”.

У господарствах державних селян працювали батраки-козаки і, навпаки, на заробітки в заможні козацькі двори йшли державні селяни [5]. Система оплати праці найманих робітників мала різні форми: натуральну, грошову і змішану. В економіях поміщиків й у великих господарствах селян поєднувалося наймання з грошовою оплатою на окремих операціях і відпрацюваннями на інших. Разом з вільними існували і своєрідні форми наймання, розрахунку через примусові контракти. За натуральною оплатою найчастіше укладали угоди про роботу “з копиці”, “від снопа”, “від марки”, тобто за частину врожаю сіна, хліба, картоплі тощо.

Незважаючи на таку диференціацію основної маси сільських жителів, як за економічними заняттями, так і всередині свого стану, велике значення мало спілкування з різними національними групами населення, що жили по сусідству. Це давало можливість запозичити більш прийнятні виробничі навички тієї чи іншої групи. Так, українці принесли з собою багатий досвід оброблення зернових культур, льону, буряка. За свідченням Я. Сабурова до приєднання Придніацьких земель до Росії озиму пшеницю майже не сіяли й у значній кількості її стали вирощувати українці і росіяни. Вони ж широко впроваджували жито, овес, гречку. Навички українців відіграли немаловажну роль у поширенні різних ремесел, поліпшенні будівництва житла. У той самий час вони запозичували в інших національних груп найбільш необхідні знання в господарстві. До

кінця XIX ст. населення Аккерманського й Ізмаїльського повітів продовжувало активно займатися землеробством і тваринництвом, з тією лише різницею, що роль останнього поступово знижувалася. Для нас найбільш важливим є дослідити заняття українського населення цих повітів. Це дозволяє зробити перепис 1897 р. 90% населення займалося “сільським і кочовим господарством, рибальством і полюванням”, з них близько 40% мали “додаткові промислові заняття”. Серед українського населення сільської місцевості 89% займалося землеробством і тваринництвом і лише 3,5% були зв’язані з ремісничим виробництвом і торгівлею.

Таким чином, можна говорити, що більшість жителів Придунайських земель були селянами. Це підтверджують і дані 1897 р. (див. табл.1). Так, в Аккерманському повіті 67% українців склали селяни, 31% — міщани, 1% — дворяни і почесні громадяни. В Ізмаїльському повіті — 71,7% склали селяни, 27% — міщани і також 1% — дворяни і почесні громадяни. Іншим було співвідношення станів у росіян і євреїв. У перших більшу кількість склали дворяни і міщани, а серед більшості єврейського населення близько 80% склали міщани і купці.

З сільською місцевістю не поривали зв’язки і жителі міст. Так, багато з українських селян, які приписувались до придунайських міст, зберігали зв’язки з сільським господарством і, звичайно, не всі селяни, які потрапляли до міст, ставали купцями, ремісниками або торгівцями. На те, що життя жителів придунайських міст було тісно пов’язане з землеробським виробництвом, вказує той факт, що у 1897 р. ним займалось 47% міських жителів, з них більшість склали українці — 51%, молдовани і болгари — 41%. Серед таких жителів Ізмаїла можна назвати “українців-хліборобів” Івана Лавриненка, Трифона Тараненка, Микиту Кривобородого, Тараса Іванченка, Гната Козаченка, які жили в місті з 1879 р. [6].

Жителі придунайських міст активно займалися ремісництвом, пов’язаним з переробкою продуктів виноградарства, садівництва та млинарства, а також тваринництва.

Більше половини всіх садів і виноградників Придунайських земель знаходилось у жителів Аккермана, Ізмаїла, Кілії та Рені. Наприклад, в Аккермані на міській землі і в посадах кількість виноградних садів зросла з 804 у 1826 до 1160 у 1847 р., в Ізмаїлі — з 406

Населення Аккерманського та Ізмайльського повітів (за верствами, без міст)¹

Верстви	Дворяни		Священники		Почесні громадяни		Купці		Міщани		Селяни		Інші		Усього	
	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт	Акер. повіт	Ізм. повіт
Мовна належність																
Українці																
Чоловіки	67	15	86	124	29	8873	4411	18887	11781	135	101	28159	16423			
Жінки	65	13	66	125	25	8361	4097	18694	11132	128	54	27455	15387			
Росіяни																
Чоловіки	178	153	128	110	60	1738	2908	7699	5324	110	194	9966	8770			
Жінки	212	137	124	148	51	1613	2725	7633	4472	98	126	9833	7662			
Євреї																
Чоловіки	6	1	—	12	4	3175	1509	—	508	30	2	3273	2025			
Жінки	6	—	—	8	3	3349	1556	—	512	28	1	3434	2072			
Вірмени																
Чоловіки	10	—	9	2	6	234	24	21045	9003	172	398	21495	9440			
Жінки	14	—	6	2	10	271	17	21274	8381	188	230	21676	8644			
Молдовани																
Чоловіки	43	19	257	213	85	1851	2245	19453	40608	91	1067	21778	44281			
Жінки	53	21	297	214	84	1817	2179	19144	38033	65	502	21442	41120			
Болгари																
Чоловіки	6	3	77	48	21	353	293	28202	9909	12	94	28780	10400			
Жінки	6	4	133	101	43	310	240	26947	9536	31	55	27473	9957			
Інші																
Чоловіки	37	25	7	23	7	372	241	5746	3948	58	83	6236	4311			
Жінки	37	25	4	24	2	300	238	5584	3262	41	20	5989	3551			
Усього																
Чоловіки	347	216	446	564	532	16596	11631	101032	81081	648	1939	119687	95650			
Жінки	393	200	498	622	557	16021	11052	99176	75328	579	988	117302	88393			

¹ Таблицю складено і підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. : Бессарабская губерния. — С.Пб., 1905.

до 1406. Найбільш великі сади та виноградники належали купцям і заможним міщанам. Так, у 1845 р. в Ізмаїлі у купця Кисилевича під садом було 18 дес. землі, купця Капавасилія — 26 дес., а міщанина Яворського — 48 дес. [7]. В Аккермані найбільший міський сад належав купцю Донцю. Він отримав у 1847 р. вісім тисяч відер вина. Безумовно, що виготовлення вина в таких кількостях не могло обійтися без найманих робітників. Середня зарплата одного з таких робітників складала 30 — 40 коп. на день, що було не нижчим, ніж у ремісничих майстернях [8]. Усі ці товари розходились по ринках Бессарабії й сусідніх українських територіях.

Включення придунайських міст у загальні з українськими та російськими територіями ринки після 1812 р. безперечно розширили можливість розвитку ремесла, товарного виробництва, торгівлі та інших галузей господарства. Внаслідок розвитку ремесла збільшувалась кількість ремісничих спеціальностей та цехів. Серед таких спеціальностей в придунайських містах провідне місце займали шевці — 123 особи, теслярі — 107, муляри — 56, бондарі — 48, ковалі — 44, пекарі — 40. Так, в Аккермані кількість ремісників зросла з 296 у 1828 р. до 1360 у 1863 р., в Ізмаїлі — з 200 до 514 відповідно. Надалі їхня кількість ще більш зростає, і вже у 1897 р. становить 1784 особи в Аккермані і 1293 особи в Ізмаїлі. Ізмаїл став другим містом після Кишинева за кількістю ремісників. Серед них ізмаїльські жителі ремісники-українці: муляри Герасим Назаренко і Василь Гапенко, ковалі Лазар Яковенко і Микита Кандиба, пекар Георгій Колісниченко і шинкар Андрон Чумаченко. Усі вони проживали в місті з середини 1850-х років [9]. Так, серед українців Аккермана, Ізмаїла, Кілії та Рені в 1897 р. 15% займались ремісництвом, 10% — торгівлею дрібним товаром.

Усе зазначене сприяло процесу нагромадження капіталу. Цей процес відбувався також за рахунок продажу вина, відкупів доходних статей, утримання переправ, поштових станцій, будівництва казенних будинків тощо. Відкуп на продаж вина був найвигіднішим. Так, у 1839 — 1843 рр. він склав лише у місті Кілії та казенних селах Аккерманського повіту 160500 крб. асигнаціями. Купці міст утримували Маякську переправу на Дністрі та Вилківську на Дунаї. Кожна з цих переправ віддавалась казною у відкуп за 2,3 тис. крб. на рік.

Міські верстви населення — міщани, купці, ремісники займали

в містах Придунайських земель на середину 50-х років XIX ст. провідні позиції порівняно з іншими категоріями населення: сільським, військовим та іншим. Найчисельнішою категорією були міщани. Ця група дрібних виробників, торговців поповнювалась, в тому числі, за рахунок селян. Міщани за своїм складом включали різних за національною і релігійною ознакою людей, а також осіб з особливим правовим становищем. Основною галуззю їхніх занять була дрібна торгівля. За переписом 1897 р. можна встановити вагу міщан у різних національних групах у містах Придунайських земель. Так, їхня кількість серед українців становила 96%, євреїв — 95%, молдован і болгар — 82% і росіян — 70% (підрахунки автора за даними табл. 2 і 3).

Найближчими до прошарку міщан у своїх заняттях були купці. Купецька верства поповнювалась, здебільшого, за рахунок торгуючих міщан і селян, тобто не купецьких верств, а верств, що були пов'язані з сільським виробництвом. Це відрізняло придунайські міста від інших.

Формування в містах та містечках значної кількості торговельно-промислової верстви вказувало на розвиток товарообміну та зміцнення зв'язків з іншими регіональними ринками. Протягом XIX ст. у містах збільшується не лише кількість купців, а і змінюється їхній склад. Так, у другій половині XIX ст. за кількістю купців першої гільдії Ізмаїл й Аккерман займали друге місце після Кишинєва. В Ізмаїлі та повіті їхня вага становила 20% у 1897 р., а в Аккермані та повіті — 17% від економічного потенціалу великої буржуазії. Серед українців купці склали невелику частину — 2%.

Також незначний відсоток серед українського населення міст складала селянська верства — 4% і ще меншими верствами були дворяни, почесні громадяни міст і священники — 1%. Серед останніх ті, хто входив до бессарабських губернських зборів, — П. О. Новицький, С. К. Олексієнко, Д. К. Кречененко [10].

Враховуючи усе зазначене, можна зробити висновки, що українське населення придунайських міст задіяне було, здебільшого, у сфері ремесла і дрібної торгівлі, що дозволяло розвивати торгово-економічний потенціал міст. Воно складалося переважно з міщан, в більшості було пов'язане з обробкою та продажем продуктів сільськогосподарського і промислового виробництва.

Таблиця 2

Населення Аккермана й Ізмаїла. 1897 р. (за верствами)¹

Верстви	Дворяни		Священники		Почесні громадяни		Купці		Міщани		Селяни		Інші		Усього	
	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл	Акер-ман	Ізмаїл
Мовна належність																
Українці																
Чоловіки	16	8	5	5	4	4	1	—	7176	3960	382	90	40	15	7623	4079
Жінки	14	6	7	2	4	—	—	2	7291	4105	199	70	43	9	1970	4192
Росіяни																
Чоловіки	254	224	32	110	66	53	26	—	2040	2966	427	333	73	107	2918	3793
Жінки	306	248	27	71	61	33	23	1	2085	3362	218	191	86	98	2806	4004
Євреї																
Чоловіки	5	2	—	—	—	—	82	—	2594	1369	—	2	65	4	2746	1377
Жінки	3	3	—	—	10	—	92	—	2654	1351	—	2	68	3	2827	1359
Вірмени																
Чоловіки	7	19	4	—	5	—	30	—	211	36	—	20	3	5	260	82
Жінки	13	21	7	—	7	1	33	—	259	11	27	4	2	6	348	43
Молдовани																
Чоловіки	2	2	2	30	2	4	—	—	99	754	22	20	1	17	128	827
Жінки	—	2	1	—	1	2	—	—	81	742	6	8	4	8	93	762
Болгари																
Чоловіки	10	1	—	19	—	2	14	1	104	402	18	23	11	48	157	496
Жінки	8	3	2	3	—	—	11	2	99	382	6	14	5	36	131	440
Інші																
Чоловіки	22	13	3	1	6	3	8	—	11	188	250	76	35	151	435	432
Жінки	23	7	1	1	9	7	9	1	117	229	50	12	17	152	5512	409
Усього																
Чоловіки	316	269	46	165	83	63	160	2	12335	9675	1099	564	228	348	14267	11086
Жінки	367	290	45	77	92	43	170	3	12586	10182	506	301	225	313	13991	11209

¹ Таблицю складено і підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Бессарабская губерния. — С.Пб., 1905.

Населення міст Кілії та Рені. 1897 р. (за верствами)¹

Верстви	Дворяни		Священники		Почесні громадяни		Купці		Міщани		Селяни		Інші		Усього		
	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	Кілія	Рені	
Мовна належність																	
Українці																	
Чоловіки	3	1	1	1	1	3	-	-	2204	617	43	82	11	3	2263	707	
Жінки	1	-	2	1	2	2	-	-	2236	624	51	35	-	3	2292	665	
Росіяни																	
Чоловіки	31	46	12	9	6	10	1	1	1000	336	45	219	6	15	1100	636	
Жінки	35	43	7	7	12	13	-	-	1007	324	36	156	2	11	1100	554	
Євреї																	
Чоловіки	1	1	-	-	-	-	-	-	1036	349	22	3	13	3	1072	356	
Жінки	1	-	-	-	-	-	-	-	1043	367	21	4	7	3	1072	374	
Вірмени																	
Чоловіки	-	1	-	-	-	-	-	-	19	47	1	1	18	40	39	89	
Жінки	-	-	-	-	1	-	-	-	4	33	-	-	-	17	5	50	
Молдовани																	
Чоловіки	1	1	6	5	9	7	-	-	1171	1260	28	5	21	40	1236	1318	
Жінки	2	3	7	5	6	4	-	-	1206	1224	23	8	10	50	1256	1294	
Болгари																	
Чоловіки	-	1	4	-	-	-	-	-	30	319	10	13	6	28	50	361	
Жінки	-	2	-	-	-	-	-	-	30	268	2	8	5	11	37	289	
Інші																	
Чоловіки	7	12	1	-	1	-	-	-	18	81	21	40	8	14	56	147	
Жінки	6	8	-	1	-	1	-	-	13	63	1	15	21	13	41	101	
Усього																	
Чоловіки	43	63	24	15	17	20	1	1	5478	3009	170	363	84	143	5816	3614	
Жінки	45	56	16	14	20	20	-	-	5539	2903	136	226	45	108	5802	3327	

¹ Таблицю складено і підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. : Бессарабская губерния. – С.Пб., 1905.

Література:

1. *Защук А.* Бессарабская область // *Материалы для географии и статистики России.* — СПб., 1862–1863. — Ч.1-2; *Защук А.* Статистика и этнография Бессарабской области // *Записки Одесского общества истории и древности.* — 1863. — Т.V. — Отд. 1; *Защук А.* Военное обозрение Бессарабской области // *Материалы для военной географии и военной статистики России.* — СПб., 1863; *Егуннов А.* О цыганах в Бессарабии // *Записки Бессарабского областного статистического комитета.* — Кишинев, 1864. — Т.1. — С. 115-116; *Гросул Я. С.* Крестьяне Бессарабии. — Кишинев, 1956; *Жуков В. И.* Города Бессарабии. 1812-1861. — Кишинев, 1964; *Анципов И. А.* Государственная деревня Бессарабии в XIX в. — Кишинев, 1966. — С. 27-29; *Бачинский А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII–начале XIX ст. /Дис. ... канд. истор. наук. — Одесса, 1969; *Гросул Я. С., Будаки И. Т.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. — 1812–1861. — Кишинев, 1967; *Анципов И. А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870. — Кишинев, 1978; *Кабузан В. М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII — первая половина XIX в. — Кишинев, 1974; *Дмитриев П. Г.* Народонаселение Молдавии. — Кишинев, 1973; *Мецгерюк И. И.* Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). — Кишинев, 1971; *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы. — Кишинев, 1979. — С. 214; *Табак И. В.* Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи. — Кишинев, 1990; *Анципов И. А.* Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX в. — Кишинев, 1996.
2. РДА. — Ф. 1307. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 3.
3. *Анципов И. А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812 — 1870 гг. — Кишинев: Штиинца, 1978. — С. 153.
4. Там само. — С. 158.
5. Національний архів Республіки Молдова. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 711. — С. 1-3.
6. *Анципов И. А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии. — С. 168-181.
7. *Бахталовский Г.* Посад Вилков. — Кишинев, 1881. — С. 23.
8. *Анципов И. А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии. — С. 173.
9. *Статистический обзор государственных имуществ за 1858 г.* — С.Пб., 1861. — С. 68.
10. Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 30-31.